

Сманкулова Дамира Жунузалиевна,

Чет тил кафедранын окутуучусу,
ОИӨК “Кыргыз Эл аралык университети”

Сманкулова Дамира Жунузалиевна,

Преподаватель кафедры «Иностранный язык»,
УНПК «Международный Университет Кыргызстана»

Smankulova Damira Zhynzalyevna,

Lecture, Department of the Foreign language
ERPC “International University of Kyrgyzstan”
Тел.:0996703573695, e-mail: damkasdj@mail.ru

Джакыпова Толгонай Аскарбековна,

Чет тил кафедранын окутуучусу,
ОИӨК «Кыргызстан Эл аралык университети»

Джакыпова Толгонай Аскарбековна,

Преподаватель кафедры «Иностранный язык»,
УНПК «Международный Университет Кыргызстана»

Dzhakypova Tolgonay Askarbekovna,

Lecture, Department of the Foreign language,
ERPC “International university of Kyrgyzstan”
Тел.:996550995245, e-mail: tolgonay20@mail.ru

Муратова Адина Абдираимовна,

Чет тил кафедранын ага окутуучусу,
ОИӨК «Кыргызстан Эл аралык университети»

Муратова Адина Абдираимовна,

Старший преподаватель кафедры «Иностранный язык»,
УНПК «Международный Университет Кыргызстана»

Muratova Adina Abdiraimovna,

Senior Lecturer, Department of the Foreign language,
ERPC “International university of Kyrgyzstan”
Тел:996705137703, e-mail: adina-muratova@mail.ru

“БАШ / HEAD” ПОЛИСЕМАНТТАРЫНЫН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИСЕМАНТОВ “БАШ / HEAD”

LIXICOGRAPHICAL FEATURES OF POLYSEMANTS “БАШ / HEAD”

Аннотациясы: Макалa "баш" полисемантикалык сөзүнүн семантикалык түзүлүшүн аныктоого жана анын маанилеринин ортосундагы мамилелердин өзгөчөлүктөрүн талдоого арналган. Полисемия маселелери тил илиминдеги эң маанилүү көрүнүштөрдүн бири. Көптөгөн изилдөөчүлөр белгилегендей, тилдеги полисемия лексикалык бирдиктердин ортосундагы байланыш-катыштардын туруктуулугуна жана ырааттуулугуна өбөлгө түзөт. Макалада англис жана кыргыз тилдериндеги “head/bash” лексемаларынын мисалында көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин өнүгүшүнүн негизги гипотезалары каралат. Материалды талдоо көрсөткөндөй, полисемиянын өнүгүшү негизинен радиалдык өнүгүү жолу менен жүрөт, бул жалпы бир борбордон алынган

мазмундун семантикалык туундуулугун көрсөтөт. Макалада аталган полисемантикалык сөздүн көп маанилүүлүгүн өнүктүрүүнүн негизги жолдору дагы аныкталган.

Негизги сөздөр: семантика, полисемия, метафора, метонимия, маани, мотивация.

Аннотация: Статья посвящена определению структуры многозначного слова “баш /head” и анализу особенностей мотивирующих отношений между его значениями. Вопросы полисемии занимают одно из самых важных мест в лингвистической науке. Многие исследователи полагают, что многозначность в языке способствует постоянству и системности отношений между лексическими единицами. В статье рассматриваются основные гипотезы развития значений многозначных слов на примере английской лексемы “head”. Анализ материала показывает, что развитие полисемии идет преимущественно по радиальному пути развития, что демонстрирует семантическую выводимость производных значений от единого центра. В статье также определяются основные пути развития полисемии данного многозначного слова.

Ключевые слова: семантика, полисемия, метафора, метонимия, значение, мотивированность.

Abstract: The article is devoted to defining the structure of a polysemantic noun “head” and analyzing the peculiarities of motivational connections between its meanings. The problems of polysemy take one of the most important part in the linguistic science. Many scientists believe that polysemy in the language helps to achieve consistency and systematic character of the relationships between lexical units. The main hypotheses of extension of meanings of polysemantic words are considered in the article. The analysis of the meanings of the studied word shows that the polysemy demonstrates the radial way of development that means the semantic deducibility of the meanings from one center. There is one meaning, which is in the center of the semantic structure – “the head of the man or the animal”, and derivative meanings. The author defines the principal ways of extension of polysemy of the word “head” in the article as well. They are metaphor, metonymy, synecdoche and narrowing of meaning. Only noun-meanings are considered: according to the view of the author and other scholars the noun takes the central part in the system of the parts of speech. It is concluded that such semantic structures which are historically created and hierarchically organized including the semantically connected meanings are of great importance for the studying of polysemantic words.

Key words: semantics, polysemy, metaphor, metonymy, meaning, motivated connection.

Полисемия лингвистикалык изилдөөлөрдө негизги орундардын бирин ээлейт, анын түпкү маңызы тилдин жаратуучу касиетин билдирет. Полисемантикалык сөздүн маанилеринин өнүгүү проблемасы тилдин жана коомдун тарыхында сөздүн маанисинин өзгөрүү маселелери менен алектенген көптөгөн лингвисттердин көңүлүн өзүнө буруп турат.

Макала полисемантикалык сөздөрдүн маанилеринин өнүгүшүнүн негизги гипотезаларын талдоого арналган. Жетишилген жыйынтыктарды тастыктоочу иллюстрациялык мисал катары англисче жана кыргызча “head / bash” аталыштары тандалып алынды. Бул полисемдердин маанилеринин өнүгүү жолдорун аныктоо максатында англис-кыргыз жана англис-англис сөздүктөрүнүн маалыматтарына лексикографиялык анализ жүргүзүлүп, анын жыйынтыгы ушул макалада баяндалды.

Изилдөөнүн негизги ыкмасы – сөздүк аныктамаларын компоненттик талдоо. Ошондой эле, макала этимологиялык сөздүктөрдөн алынган маалыматтарды камтыйт, мында берилген сөз тилдин өнүгүшүнүн ар кандай мезгилдерине мүнөздүү өзгөчөлүктөрү аркылуу каралат.

Иштин максаты – сөздүктөр тарабынан катталган маанилердин жыйындысын талдоо жана берилген полисемантикалык сөздүн маанилеринин ортосундагы жаратуучу? тутртку беруучу өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Англис жана кыргыз тилдериндеги полисемантикалык «баш» лексемасы өтө тармактуу, ар түрдүү жана татаал семантикалык түзүлүшкө ээ. “Head” байыркы англисче германча hēadfod деген сөзгө кайтып келет жана бул сөздүн биринчи колдонулушу XII кылымда байкалган. Анын заманбап жазылышы XV кылымдын башында белгиленген. Бул сөзгө жана анын туундуларына сөздүк жазууларынын көлөмү кээ бир сөздүктөр эки же андан

көп бетке жетет. Бул тилдик бирдиктин маанилеринин көлөкөлөрү көптөгөн вариацияларды билдирет; бул полисемантикалык сөз сүйлөө таандыктыгынын ар башка бөлүгүнө жана ар кандай мааниге ээ.

Макаланын техникалык масштабына байланыштуу, полисемантикалык сөздүн зат атооч мааниси гана келтирилген. Биз сөз түркүмдөрүнүн тутумунда зат атооч негизги орунду ээлейт деп эсептеген изилдөөчүлөрдүн көз карашын карманабыз. Адатта, зат атооч көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп, баштапкы лингвистикалык материал катары иш алып барган, анткени ал бизди курчап турган дүйнөнүн объектилерин атоого кызмат кылат. Полисемантикалык сөз башынын маанилеринин комплекси көптөгөн кырдаалдарга таандык болушу мүмкүн болгон көптөгөн объектилерди жана кубулуштарды чагылдырат. Сөздүн маанисин өзгөртүү процессинде мотивациялык өзгөчөлүктү тандоого ар кандай факторлор таасир этиши мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек. Сөздүктө каралып жаткан лексикалык бирдиктердин маанилери жөнүндө кеңири маалымат берилгендиги жана айрым учурларда полисемия менен омонимиянын ортосундагы карама-каршылыктуу, чек ара учурларын аныктоого мүмкүнчүлүк бергендиги менен макул болбой койбойт.

Токен башынын баалуулуктарын талдоодо биз англиялык-кыргыздардын да маалыматтарынан эске алган Англисче-англисче сөздүктөр. Жети сөздүктүн башчысынын сөздүк жазуулары изилденди: Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, II том, 1982; Заманбап англис тилинин Лонгман сөздүгү, I том, 1992; Вебстердин Үчүнчү Эл аралык Англис Тили Сөздүгү, I том, 1993; Англис тилинин Кембридж эл аралык сөздүгү, 1996; ошондой эле Lingvo компьютердик сөздүгү. ISSN 1998-4812

"Head / bash" жазууларды ар кандай сөздүктөрдө структуралоонун өзгөчөлүктөрүн белгилеп кетели. Сөздүктөрдүн авторлору тарабынан "баш" лексемасына берилген ар кандай сандагы аталыштарга карабастан, биз изилдеген сөздүктөрдөгү бул тилдик бирдиктин ар бир сөздүк кириши кош структура болуп саналат, ал сол жана оң бөлүктөн турат, мында биринчиси түшүндүрүлөт, экинчиси – түшүндүрмө. Сол жагын "баш" лексикасы билдирет, бул жерде фонетикалык маалымат дээрлик бардык сөздүктөрдө берилген. Баш" маанилерин сүйлөө бөлүктөрүнө бөлгөн ошол сөздүктөрдө бул маанидеги сүйлөмдүн кайсы бөлүгүнө таандык экендигин көрсөткөн белгилер бар. Англисче-орусча жана англисче-кыргызча сөздүктөрдө бир үндүү "баштын" ар кандай сүйлөө бөлүктөрүн мезгил менен коюу араб же рим цифрасынын жардамы менен так тандоо бар. Бир тилдүү сөздүктөрдө буга көңүл бурулган эмес: сөз бөлүгүн белгилөө сөздүктөгү жазуунун өзүндөгү белгилердин жардамы менен жүргүзүлөт. Белгилүү болгондой, сөздүктөгү жазуунун түзүлүшү бир тилдүү жана эки тилдүү сөздүктөрдө айырмаланат. Оң жагында англис тилинин англисче сөздүктөрүндө сөздүктүн семантикасы сөздүктүн аныктамасы аркылуу, ал эми эки тилдүү сөздүктөрдө кыргыз тилинен алынган эквиваленттүү корреспонденциялар аркылуу түшүндүрүлөт.

Жогоруда белгиленгендей, кандайдыр бир полисемантикалык сөздүн маанилеринин комплексинин татаалдыгына байланыштуу, сөздүктөгү жазууну түзүүдө эң татаал суроолордун бири: маанилердин көлөкөлөрүн ар кандай көзкарандысыз маанилерден айырмалоо, маанилерин санап чыгуу тартиби, б.а. биринчиси көрсөтүлөт, кайсынысы акыркы болот, маанилердин сүрөттөлүшү, полисемантикалык сөздөрдү жана омонимдерди айырмалоо суроолору. Бул суроолор лексикографиялык тажрыйбада полисемантикалык сөз башына байланыштуу кандайча чечилгенин карап көрөлү.

Биздин изилдөө ишибиздин биринчи милдети – ар кандай сөздүктөрдүн аныктамаларындагы эң көп кездешүүчү семантикалык компоненттердин негизинде пайда болгон номинативдик-туунду эмес маанини бөлүп көрсөтүү. Ушул макаланын алкагында А.И.Смирницкийдин терминин колдонуп, "баш" деген полисемантикалык сөздүн ар кандай мааниси сөздүн лексика-семантикалык варианттары катары белгиленет (ЛСВ). Демек, бардык сөздүктөр, өзгөчө учурлардан тышкары, биринчи маани катары "баш" (адам же жаныбар) маанисин берет. Бар-

дык изилденген аныктамаларды анализдөө маалыматтарынын негизинде биз ЛСВ 1 деп белги-
леген жалпы номинативдик-туюндурулган маанини түзөбүз:

*ЛСВ 1 – the upper part of the human body (animal), containing the brain, eyes, mouth, nose, ears-
адамдын денесинин (жаныбардын) мээ, көз, ооз, мурун, кулакты камтыган жогорку бөлүгү.*

*Gods are all represented as having animal heads and bodies of humans- Кудайлардын бардыгы
жаныбарлардын баштары жана адамдардын денелери бар деп көрсөтүлөт .*

Лексикографтар полисемантикалык сөздүн сөздүк киришинин структурасында маанилер-
дин семантикалык азайтылышына жетишүү жолдорун издешет, бул ар бир ЛСВ дин мотиваци-
ясын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Белгилүү болгондой, полисемияны өнүктүрүүнүн негизги жолдору метафоралык жана
метонимиялык өтүүлөр. Н.Д.Арутюнованын аныктамасы боюнча, метафора – бул «башка
нерсенин бир бөлүгү болгон объектини мүнөздөө же атоо үчүн белгилүү бир нерселерди, ку-
булуштарды билдирүүчү сөздү колдонуудан турган троп же сүйлөө механизми».

Метонимия – алмаштырылган сөз менен белгиленген объект менен тигил же бул байла-
нышта болгон нерсени билдирип, бир сөздү экинчи сөз менен алмаштырган кубулуш. Кийинки
мааниси ЛСВ 1ден "бүтүндүн ордуна бөлүк" принциби боюнча маанини которуу жолу менен
түзүлөт, тактап айтканда, ЛСВ 1 (жаныбардын башы) → ЛСВ 2 (жаныбарлардын мүйүздөрү).

Метонимикалык которуунун бул түрү синекдоха деп аталат, башкача айтканда, бүтүн бөлүк
аркылуу же тескерисинче ат коюудан турган метонимиянын бир түрү. ЛСВ 2- бугу мүйүзү.

Бөрүлөр жыл сайын март айында баштарын ыргытышат . Калган дары-дармектерди тал-
доо жогоруда келтирилген номинативдик-туунду эмес маанинин алкагында жана метафоралык
же маанилердин бир кубулуштан экинчи кубулушка өтүшү:

*ЛСВ 3 – mind, location of intellect, imagination and memory- акыл, акылдын орду, элестетүү
жана эс тутум.*

The drawing is from memory – from inside their heads – from their imaginations-

*Сүрөт эс тутумдан – алардын баштарынын ичинен – алардын элестетүүлөрүнөн алын-
ган.*

*ЛСВ 3 позициясы, жайгашкан жери боюнча метафоралык которуу бар. Ошондой эле,
ушундай эле которуу төмөнкү баалуулуктарда бар:*

ЛСВ 4 – headache; – баш оору;

*ЛСВ 5 – the obverse of a coin usually bearing a portrait of the head or a full figure of a monarch;
– монетанын алды жагында, адатта, баштын портрети же монархтын толук фигурасы
түшүрүлгөн;*

ЛСВ 6 – at the head of the queue – кезектин башында;

ЛСВ 7 – the top of the page. – барактын үстү жагында.

*For some time I tried to find an wise or witty one to insert at the head of my home page – Бир
нече убакыт бою мен үйдүн башына киргизе турган акылдуу же тапкычты тапканга аракет
кылдым*

ЛСВ 8 – the source of a river or stream – дарыянын же суунун башаты.

The river head is the source not only of the property's water, but also of its joie de vivre

Дарыянын башы – бул мүлктүн суусунун гана эмес, ошондой эле анын булагы;

ЛСВ 9 – the culmination or crisis (натыйжа, жыйынтык, эң жогорку чекит).

Bring to a head – Башына алып кел

ЛСВ 10 – the bows of a ship.- кеменин жаасы.

There was no way the captain could keep the ship's head up into the seas –

Капитан кеменин башын деңизге көтөрүп жүрүүгө эч кандай мүмкүнчүлүк жок болчу

They were cleaning out the heads – Алар баштарын тазалап жатышкан

*Төмөнкү полисемантикалык маанилер функциясы боюнча метафоралык которууга
түрткү берет:*

LCB 11 – aptitude for, intelligence and emotions – жөндөмдүүлүк, акылдуулук жана эмоциялар.

She has a good head for figures – Анын фигуралар үчүн жакшы башы бар

LCB 12 – the person commanding most authority- топтун, уюмдун ж.б. ыйгарым укуктарын башкаруучу адам.

The head of the Dutch Catholic Church (Lingvo) – Голландиялык католик чиркөөсүнүн башчысы (Lingvo);

LCB 13 – the position of leadership or command. at the head of his class (Lingvo); – жетекчилик же командалык кызмат. анын классынын башында (Lingvo);

LCB 14 – life, source, beginning, primary source – жашоо, булак, башталыш, баштапкы булак.

Төмөнкү метафоралык маани формада окшоштукту чагылдырат:

LCB 15 – the edible leafy part at the top of the stem of such green vegetables as cabbage and lettuce. – капуста жана салат сыяктуу жашыл жашылчалардын сабагынын жогору жагындагы жегич жалбырактуу бөлүгү.

The Powley vegetable growers are running a competition for the biggest head of cabbage

- Повлей жашылча өстүрүүчүлөрү капустаанын эң чоң башы үчүн сынак өткөрүп жатышат.

Кийинки мааниси – бул дагы бир жолу белгилүү болгон метонимикалык которуунун бир түрү синекдоха. Бул маанилерде бөлүктүн ордуна бүтүндөй ат коюлган (адам баш → адам; айбан баш → айбан):

LCB 16(a) – a person considered as a numerical unit- сан бирдиги катары эсептелген адам.

For a pound a head and three cups of tea each – Ар бир фунт баш үчүн үч чыны чай үчүн: what better value could we find? – мындан артык кандай баалуулук таба алмакпыз?

LCB 16(б) – a number of cattle – бир катар бодо мал.

Thousands of lives and thousands of head of cattle are lost every year due to floods – Суу ташкынынан улам жыл сайын миңдеген адамдардын өмүрү жана миңдеген бодо малдар өлүмгө учуроодо.

LCB 17 – hair on the head, also formed by the transfer based on metonymic relations, namely synecdoches – part instead of whole (head → hair on the head) – баштагы чач, ошондой эле пайда болгон метонимиялык мамилелерге негизделген өткөрүп берүү жөнүндө, тактап айтканда синекдохтор – бүтүндүн ордуна бир бөлүк (баш → баштагы чач).

LCB 18 – баштын чыңалуусу- head voltage, башма-баш – head -to- head, баш толгоо (баш оруу) – headaches, башсыздык -headlessness (безголовость).

LCB 18 -кызымын башын ачып – opening his daughter's head: Kanybek is still standing on the top of the rock.

Список использованной литературы.

1. Апресян Ю. Д. Новый Большой англо-русский словарь. 6-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 2001.
2. Арутюнова Н. Д. Метафора в языке чувств // Язык и мир человека. М., 1999. С. 385–402.
3. Колесникова О. И. Традиционные представления о частях речи и их классификации // Наука, образование, общество: проблемы и перспективы развития. Сб. научных трудов по мат-лам Международной научно-практической конференции. 2015. С. 49–51.
4. Недельченко О. И. Языковая единица “one” в системе функционально-семантических классов слов: дисс. ... канд. филол. наук. Уфа, 2010. 197 с.
5. Песина С. А. Исследование семантической структуры слова на основе прототипической семантики: на мат-ле английских существительных: дисс. д-ра филол. наук. Санкт-Петербург, 2005. 384 с.
6. Соколова В. В. Корреляция потери в активации английских и русских фреймов представ-

ления символа в параллельных поэтических текстах // Вестник Башкирского университета. 2013. Т. 18. №2. С. 403–407.

7. Юнусова И. Р. Взаимопроникновение и взаимовлияние терминологической, общеупотребительной и разговорной лексики. Вестник Башкирского университета. 2009. Т. 14. №3. С.857–860.
 8. Cambridge International Dictionary of English. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
 9. Longman Dictionary of Contemporary English– М.: Русский язык, 1992.
 10. Macmillan English Dictionary. – Macmillan Publishers, 2002.
 11. The Oxford English Dictionary being a correlated re-issue with an introduction, supplement and bibliography of a New English Dictionary of Historical Principles. Oxford: Clarendon Press, 1993. Vol. VII.
 12. Webster's Third New International Dictionary of the English Language. Encyclopedia Britannica, 1993.
 13. Longman dictionary of contemporary English [director, Della Summers]. New ed. Oxford. 2003.
– 1950 с.
-